

Μετάνοια: Συνιστώσες και προεκτάσεις (Λαυρέντιος Γ. Δελλασούδας, Ομότιμος Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ)

/ [Πεμπτουσία](#)

Προ επταετίας σε ομιλία μου, η οποία πραγματοποιήθηκε κατά τον Β΄ Κατανυκτικό Εσπερινό στον Ι.Ν. Αγ. Παρασκευής Νέας Σμύρνης, αναφέρθηκα στη νοηματική προσέγγιση ενός από τα 7 μυστήρια τής ορθόδοξης τού Χριστού Εκκλησίας μας, δηλαδή, αυτό τής μετανοίας ή εξομολογήσεως, όπως συνηθίζουμε να το λέμε. Μάλιστα κλείνοντας την ομιλία μου δεν παρέλειψα να αναφερθώ στη σχέση τής μετάνοιας και τής τότε γενικότερης κατάστασης τής χώρας μας.

Σήμερα, θεωρώντας ότι η προσέγγιση τού όλου θέματος δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεπίκαιρη από κάθε άποψη, την παραθέτω αυτούσια με αφαίρεση μόνο ορισμένων ονομάτων.

«Αγαπητοί εν Χριστώ αδελφοί, τρία είναι τα σημεία με τα οποία θα ασχοληθούμε

σήμερα, αναφορικά με τη μετάνοια:

Το πρώτο αποτελεί μια υπενθύμιση των όσων ήδη γνωρίζουμε ως χριστιανοί και αφορά στη **θεμελίωση, τον σκοπό, τις προϋποθέσεις και, γενικά, τα κύρια χαρακτηριστικά τού μυστηρίου.**

Όπως προκύπτει από την Κ.Δ., ο Χριστός παραχώρησε τη χάρη τής συγχώρησης των αμαρτιών στους μαθητές του («Αμήν λέγω υμίν, όσα εάν δήσητε επί τής γης, έσται δεδεμένα εν τω ουρανώ, και όσα εάν λύσητε επί τής γης, έσται λελυμένα εν τω ουρανώ» [Ματθ. 18,18]· «καθώς απέσταλκέ με ο πατήρ, καγώ πέμπω υμάς. και τούτο ειπών ενεφύσησε και λέγει αυτοίς• λάβετε Πνεύμα Άγιον, αν τινών αφήτε τας αμαρτίας, αφίενται αυτοίς· αν τινών κρατήτε, κεκράτηνται.» [Ιωάν. 20, 21-23]· «και δώσω σοι [απευθυνόμενος στον Απόστολο Πέτρο] τας κλεις τής βασιλείας των ουρανών, και ο εάν δήσης επί τής γης, έσται δεδεμένον εν τοις ουρανοίς, και ο εάν λύσης επί τής γης, έσται λελυμένον εν τοις ουρανοίς.» [Ματθ. 16,19]). Δηλαδή τους είπε: Όπως απέστειλε εμένα ο πατέρας και εγώ αποστέλλω εσάς... Λάβετε Πνεύμα Άγιο. Εάν συγχωρήσετε τις αμαρτίες κάποιου τού είναι συγχωρημένες και στον ουρανό και εάν δεν τις συγχωρήσετε θα μείνουν ασυγχώρητες και στον ουρανό.

Στη συνέχεια –μέσω τής αποστολικής διαδοχής– η χάρη αυτή μεταδόθηκε στους

επισκόπους, οι οποίοι και ορίζουν πρεσβυτέρους για να τελούν την **Εξομολόγηση**.

Στο μυστήριο τής Εξομολόγησης προσφεύγουμε, έχοντας μεταμεληθεί για πράξεις μας αντίθετες προς το θείο θέλημα λόγω τής αυτεξούσιας κίνησής μας προς το κακό. Οπότε, βασική **προϋπόθεση** τέλεσης τού μυστηρίου είναι η μετάνοια, ενώ ο **σκοπός** του δεν μπορεί να είναι άλλος από την αποκατάσταση τής διασαλευθείσας -λόγω ανυπακοής- σχέσης μας με τον Θεό. Επειδή δε η ροπή προς το κακό μας απομακρύνει σε κάθε ευκαιρία από τον Θεό, η εξομολόγηση είναι μυστήριο επαναλαμβανόμενο.

Όμως, αρκεί η γνώση αυτών των χαρακτηριστικών στοιχείων τής πίστης μας αν θέλουμε να ονομαζόμαστε και να είμαστε χριστιανοί; Διότι, ως πραγματικοί χριστιανοί, τι θα απαντούσαμε πρώτα στον εαυτό μας και στη συνέχεια στα παιδιά μας και στο περιβάλλον μας, εάν, π.χ., δεν θα θέλαμε η απάντησή μας σε ένα σχετικό ερώτημα να ερμηνεύει, κατά το δοκούν ή πρόχειρα, το νόημα τής μετάνοιας;

Αν θελήσουμε να εξετάσουμε το **εννοιολογικό περιεχόμενο τού όρου μετάνοια** στην καθημερινή πράξη, θα πρέπει να το προσεγγίσουμε μέσα από τις συνιστώσες και τις προεκτάσεις του. Αυτή η προσέγγιση αποτελεί το δεύτερο σημείο, το οποίο θα μας απασχολήσει. Δηλαδή, ο προβληματισμός για το εύρος τής έννοιας ή για τις διάφορες μορφές μετάνοιας.

Και ας ξεκινήσουμε με έναν απλό τρόπο: Αύριο, ένας εκπαιδευτικός, στο πλαίσιο τού μαθήματος τής γλώσσας, λέει στους μαθητές του να ανοίξουν -όταν θα πάνε σπίτι τους- όποιο λεξικό έχουν, να αντιγράψουν την έννοια τής λέξης μετάνοια και στο επόμενο μάθημα να παρουσιάσουν ό,τι βρουν. Αντιλαμβανόμαστε ότι εάν ανοίξουν τα παιδιά ένα σύγχρονο λεξικό θα βρουν κάτι όπως αυτό: **Μετάνοια** : 1. το αίσθημα ψυχικής συντριβής, ντροπής ή λύπης που αισθάνεται κανείς, όταν συνειδητοποιήσει το κακό ή το σφάλμα που διέπραξε και η διάθεση να αλλάξει τρόπο σκέψης, να το επανορθώσει και να συγχωρηθεί. 2. εξομολόγηση αμαρτιών στο μυστήριο τής εξομολόγησης. 3. (μετάνοια) εδαφιαία κλίση τής κεφαλής και γονυκλισία ως έκφραση ευλάβειας και λατρευτικού σεβασμού ή ως έκφραση μεταμέλειας: (μτφ.) μου κάνει μετάνοιες να...[Μπαμπινιώτης, Λεξικό τής Ν. Ε. Γλώσσας. γ' έκδ., σ. 1085-6].

Βλέπουμε λοιπόν ότι, ακόμη και στο πλαίσιο τού μαθήματος τής γλώσσας, ένας χαρισματικός εκπαιδευτικός μπορεί να οδηγήσει τους μαθητές στη γνώση τής έννοιας τής μετάνοιας.

Όμως, πώς θα μάθουν τα παιδιά μας ότι ο λόγος τού Χριστού και η σύμφωνη με

αυτόν ζωή μας είναι ο οδηγός που θα μας βοηθήσει να μην παρεκκλίνουμε από τον δρόμο τής δικαιοσύνης και ότι, εάν παρεκκλίνουμε, μπορούμε να επανέλθουμε; Και πώς αυτό θα το γνωρίσουν, εάν δεν διδαχτούν πως λειτουργεί αυτή η δυνατότητα, δηλαδή πως λειτουργεί η μετάνοια μέσα από τη χριστιανική διδασκαλία;

Μα και πάλι το Σχολείο, θα μας πει κάποιος. Όμως, έτσι όπως εξελίσσονται τα πράγματα στον χώρο τής Παιδείας, δεν ξέρω αν το σχολικό περιβάλλον έχει πλέον τη δυνατότητα ή αν τού παρέχεται το δικαίωμα να γνωστοποιεί, αυτοτελώς, στους νέους ανθρώπους θέματα που αφορούν στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα.

Θα πρέπει λοιπόν να γνωρίσουν τα παιδιά μας τις συνιστώσες και τις προεκτάσεις τής μετάνοιας, ώστε –όταν τίθεται θέμα μετάνοιας– να μπορούν να ενεργούν ανάλογα.

Αυτό βέβαια, ακόμη και για εμάς, δεν είναι δυνατόν να γίνει τώρα εδώ. Όμως, είναι δυνατόν να αναφερθούμε σε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα, τα οποία θα μας δώσουν αφορμές για να προβληματιστούμε κατ' ιδίαν, κάνοντας στη συνέχεια την αυτοκριτική μας και οργανώνοντας και τον συμβουλευτικό μας ρόλο προς τα παιδιά μας και το περιβάλλον μας. Γιατί δεν είναι δυνατόν –συνεχώς και για τα πάντα– να είναι πάντοτε αρμόδιοι και υπεύθυνοι όλοι οι άλλοι, εκτός από εμάς τους ίδιους, ή να λέμε τι πρέπει να κάνουν ή άλλοι κι εμείς να μένουμε αδιάφοροι.

[page_end]

Η έννοια τής μετάνοιας, γενικώς, προσδιορίζεται από την πρόθεση ή τον στόχο, τη διάρκεια, το χρονικό σημείο εκδήλωσής της, τον τρόπο έκφρασης και έμπρακτης εφαρμογής της, το αποτέλεσμα κ. ά., ενώ μέσα από τη χριστιανική αντίληψη αποκτά ειδικά χαρακτηριστικά στοιχεία:

- Π.χ., στην παραβολή για το χαμένο πρόβατο διαβάζουμε ότι άλλη είναι η χαρά επί γης και άλλη στον ουρανό για τη μετάνοια (*«ούτω χαρά έσται εν τω ουρανώ επί ενί αμαρτωλώ μετανοούντι ή επί ενενήκοντα εννέα δικαίοις, οίτινες ου χρείαν έχουσι μετανοίας»* [Λουκ. 15, 7]).

• Άλλη είναι η προπαρασκευαστική μετάνοια στην οποία προέτρεπε ο άγιος Ι. ο Πρόδρομος («μετανοείτε· ήγγικε γαρ η βασιλεία των ουρανών»[Ματθ. 3, 2]), άλλη η έννοια τής μετάνοιας τού ασώτου [Λουκ. 15, 11-32] και άλλη η σημασία που έχουν τα ειλικρινή δάκρυα μετάνοιας τής γυναίκας εκείνης τής οποίας η συντριβή την ενώνει με τον Θεό («Ουδέν γαρ ούτως συγκολλά και ενοί τω Θεώ, ως τα τοιαύτα δάκρυα... Ούτω και η πόρνη παρθένων εγένετο σεμνοτέρα, τούτω κατασχεθείσα τω πυρί. Επειδή γαρ διεθερμάνθη τη μετανοία...» [Χρυσοστόμου, Εις το κατά Ματθαίον, Ομιλία VI , ε΄ / PG 57 ΙΑ΄, 68-69]).

• Άλλα τα ειλικρινή δάκρυα τής προηγούμενης περίπτωσης («Έχουσα ψυχή μου, το ιατρείον τής μετανοίας, πρόσελθε δακρύουσα εν στεναγμοίς,... συναρίθμησόν με τη Πόρνη και τω Ληστή... και της Πόρνης τα δάκρυα ου κέκτημαι» [Καθίσματα Όρθρου Δευτέρας-Ήχος βαρύς]) και άλλα τα δάκρυα τού Πέτρου, ο οποίος δεν έκλαψε απλώς, αλλά έκλαψε πικρώς [Λουκ. 22, 60-62].

• Άλλη η έννοια τής ενώπιον τού Χριστού μεταλλαγής και ομολογίας πίστης τού σταυρωμένου ληστή την τελευταία πριν από τον θάνατό του στιγμή [Λουκ. 23, 40-43], και άλλη η μεταμέλεια τού Ιούδα, ο οποίος αυτοκτονεί ατενίζοντας τις ολέθριες συνέπειες τής αμαρτίας του [Τρεμπέλας, Π.(1999). *Δογματική*, τόμ. Γ΄. Αθήνα: «Σωτήρ», σ. 261].

Όμως, πώς θα πρέπει να αξιολογούμε τα αμαρτήματά μας, δηλαδή κάνοντας αυτοκριτική, ώστε να προσερχόμαστε κατάλληλα προετοιμασμένοι στο μυστήριο τής ενώπιον τού θεού εξομολόγησης και πώς μετά απ' αυτό θα ενεργήσουμε -κατά τη χριστιανική αντίληψη και πίστη- για την αποκατάσταση των συνεπειών τού αμαρτημάτων μας; Αυτό ακριβώς αποτελεί και το *τρίτο σημείο* στο οποίο θα αναφερθούμε σήμερα, απαριθμώντας -και για τις δύο περιπτώσεις- ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα, χωρίς η αρίθμηση να σημαίνει και αξιολογική σειρά:

1. Στην εξομολόγηση, όπως και σε κάθε μυστήριο τής Ορθόδοξης Εκκλησίας μας, εκτός από το βάπτισμα, απαιτείται ειλικρινής διάθεση τού χριστιανού και προετοιμασία. Η ομολογία τού σφάλματος και η ανάγνωση τής συγχωρητικής ευχής από τον πνευματικό αποτελούν τη μία όψη τού μυστηρίου, διότι κατά τον ιερό Χρυσόστομο το πρώτο και απαραίτητο βήμα είναι η αυτογνωσία («*Ει επιγνώναι τα αμαρτήματα εβουλήθημεν, ει καταδικάσαι εαυτούς, ει καταγνώναι των πεπλημμελεμένων...*» [Χρυσόστομος, *Εις την Α΄ Κορινθίους*, κη΄, 2/PG 61, 234] και η συντριβή («*Ποίον ούν εστι το φάρμακον της μετανοίας, και πως αυτό κατασκευάζεται; Πρώτον, από καταγνώσεως των οικείων αμαρτημάτων, και από εξαγορεύσεως. [...] Δεύτερον, από ταπεινοφροσύνης πολλής. [...] " Καρδίαν συντετριμμένην και τεταπεινωμένην ο Θεός ουκ εξουδενώσει".*» [Χρυσόστομος, *Εις την προς Εβραίους*, ΙΧ΄, 6΄/PG 63 IZ΄, 80-81])).

2. Από την άλλη πλευρά, η έννοια τής μετάνοιας δεν μπορεί να είναι ίδια για όλα τα πρόσωπα: ένας άγιος τής εκκλησίας μας (Ιωάννης ο Νηστευτής) μας υπενθυμίζει ότι δεν πρέπει να καθορίζονται τα επιτίμια κατά την ακρίβεια και ακριβολογία των κανόνων, που έχουν θεσπιστεί από Οικουμενικές Συνόδους, αλλά κατά την ποιότητα τού προσώπου. Και μάλιστα συμπληρώνει, αναφέροντας λόγους τού Μ. Βασιλείου, «*ου χρόνω κρίνομεν τα τοιαύτα, αλλά τω τρόπω τής μετανοίας προσέχομεν*» (βλ.σχετ.: Πρωτοπρεσβυτέρου τού Οικ. Πατριαρχείου Κωνσταντίνου Μύρων, *Η εξομολόγηση ως μυστήριο και χάρισμα θεραπείας*. Εισήγηση στο 33ο Ιερατικό Συνέδριο τής Ι. Μητροπόλεως Γερμανίας. Μόναχο 29.10. - 01.11.2002).

Στο πλαίσιο αυτό, και η έννοια τής ομολογίας «*όλοι τα παίρνουν*» και, κατά συνεκδοχή, «*ο αναμάρτητος υμών πρώτος βαλέτω λίθον ...*» [Ιω. 8, 7] διαφέρει από την ομολογία: όλοι θα πρέπει να μετανοήσουμε και να ενεργήσουμε κατά το

μέτρο τής αδικίας που διέπραξε έκαστος, εάν θέλουμε να αποκατασταθεί η δικαιοσύνη.

3. Τα παιδιά και οι έφηβοι μετανοούν ομολογώντας το σφάλμα τους και υπόσχονται μη επανάληψη, χωρίς βέβαια να τηρούν την υπόσχεσή τους Έτσι, όταν διαπράττουν κάποια εσφαλμένη ενέργεια –και κατά κανόνα την ίδια– εφαρμόζουμε αντί τής ποινής –με την παιδαγωγική έστω προοπτική– τακτικές που, δυστυχώς, εξυπηρετούν την επανάληψη τής παραβατικής συμπεριφοράς. Και μια τέτοια τακτική είναι η **επιβαλλόμενη μετάνοια**: ή μετανοείς ή κ.λπ. Δηλαδή, εάν δεν ζητήσεις συγνώμη δεν έχει γλυκό ή παιδική χαρά ή χρήματα για σινεμά ή για έξοδο κ.ο.κ. Και μετά λέμε, που πάμε; Συγνώμη, καλημέρα σας... και πάλι από την αρχή.

4. Ως επαναλαμβανόμενο –όπως είπαμε– μυστήριο, δεν σημαίνει ότι μας επιτρέπει και να επαναλαμβάνουμε ενσυνείδητα μία αμαρτία (μία πράξη εσφαλμένη, άδικη, παραβατική, πλημμεληματική, εγκληματική, κακουργηματική) προσβλέποντας στη μετάνοια, την εξομολόγηση και την άφεση αμαρτιών, θεία χάριτι («*Ου γαρ ο ειπών «ήμαρτον» είτα επιμένων τη αμαρτία, ούτος εξομολογείται· αλλά ο, κατά τον Ψαλμόν, ευρών την αμαρτίαν αυτού και μισήσας...»* [Μ. Βασιλείου, εις τον Ησαΐα: Αρχή τού Ρητού, Ι, 34/PG 30 Β΄, 185-188]. Διότι η μετάνοια δεν είναι μία δήλωση προφορική ή έγγραφη, την οποία καταθέτουμε εξομολογούμενοι στον πνευματικό, και αφού δεχτούμε το οποιοδήποτε επιτίμιο ελευθερωνόμαστε πλέον από την ευθύνη που φέρουμε έναντι θεού και ανθρώπων. Είναι μια έμπρακτη αλλαγή πορείας, έχοντας υπακούσει στην εντολή που απηύθυνε ο Κύριος στο πρόσωπο με κινητική αναπηρία: «*ίδε υγιής γέγονας· μηκέτι αμάρτανε, ίνα μη χείρον σοι τι γένηται.*»[Ιω. 5, 15].

[page_end]

5. Αμαρτία δεν είναι μόνο η εμφανής και η αφανής άδικη πράξη, αλλά και η σκέψη. Όμως ακόμη μεγαλύτερη είναι ο Φαρισαϊσμός («*Ουαί υμίν, γραμματείς και Φαρισαίοι υποκριταί...*» [Ματθ. 23, 1-39]), καθώς και η υπόδειξη για το τι θα πρέπει να κάνουν οι άλλοι, ενώ εμείς κάνουμε το αντίθετο.

6. Όλοι μας –και, κατ' εξοχήν, οι καθ' οιονδήποτε τρόπο διοικούντες, οι επώνυμοι, οι παντοειδείς ετερόφωτοι και διάττοντες αστέρες όλων των χώρων και όλων των επιπέδων– όταν αμαρτήσουμε δεν αρκεί μόνο να πούμε μετανοώ ενώπιον τού θεού, μέσω τού πνευματικού, δηλαδή κρυφίως. Διότι δεν έχουμε βλάβει μόνο τον εαυτό μας. Έχουμε βλάβει, άμεσα ή έμμεσα, και μέσω τού αρνητικού παραδείγματός μας, δηλαδή, μέσω τής προβολής τής πράξης μας, η οποία λειτουργεί ως επ' ευκαιρία διδασκαλία.

Οπότε θα πρέπει να εργαστούμε και για την αποκατάσταση των επιπτώσεων τού

αρνητικού παραδείγματός μας. Με ποιο τρόπο; Προβαίνοντας σε ενέργειες τόσο προς την κατεύθυνση τής προσφοράς θετικών πλέον παραδειγμάτων όσο και προς την κατεύθυνση τής πρόληψης.

Το πόσο φρικτό είναι το αρνητικό παράδειγμα μας το λέει ο ίδιος ο Χριστός: «*πλην ουαί τω ανθρώπω εκείνω δι' ου το σκάνδαλον έρχεται*» [Ματθ. 18, 7].

7. Η μετάνοια δεν είναι μια ενέργεια που αποβλέπει στο να φέρει κάποιον κοντά μας επειδή τον έχουμε ανάγκη, αλλά στο να μας επιτρέψει να πάμε εμείς κοντά σ' αυτόν. Όταν, λοιπόν, παραβαίνω τον θεϊκό νόμο αμαρτάνω και δεν είμαι απλώς υπόλογος απέναντι τού θεού, αλλά αποκόπτομαι απ' αυτόν. Επομένως για να επανασυνδεθώ μαζί του –όπως αυτό συνέβη μέσω τής θυσίας τού θεανθρώπου για τον άνθρωπο– χρειάζεται, ασφαλώς και κατ' αρχάς, η μετάνοια και ή εξομολόγηση, προκειμένου, όπως μας λέει και ο Απόστολος Παύλος, «*απεκδυσάμενοι τον παλαιόν άνθρωπον συν ταις πράξεσιν αυτού και ενδυσάμενοι τον νέον τον ανακαινούμενον εις επίγνωσιν κατ' εικόνα τού κτίσαντος αυτόν*» [Κολ. 3, 9-10].

8. Έχοντας υπόψη, ότι η πορεία προς το κατ' εικόνα και ομοίωση, είναι πορεία προς τον Χριστό, θα πρέπει να μην ξεχνούμε ότι ο Χριστός είναι ο κάθε άλλος άνθρωπος.

Ασφαλώς, η αποβολή τού εγωισμού και η συνδρομή προς τον άλλον, κατά το θείο παράδειγμα, αποτελεί δύσκολο αγώνα. Συνιστά άθληση δικαιοσύνης, προσφορά προς τον άλλο και το διαχρονικό περιβάλλον, ξεκινώντας από τον έλεγχο και τη συγκράτηση τού εαυτού και φθάνοντας στην πολυδιάστατη ενέργεια αγάπης και θυσίας τού ανθρώπου προς τον άνθρωπο και, κυρίως, τους ελαχίστους.

Η μορφή τού προτύπου μ' αυτά τα σημειολογικά χαρακτηριστικά φωτίζει, θερμαίνει και ενθαρρύνει τον άνθρωπο παρωθώντας τον στην ευγενή άμιλλα. Δεν τον εξαπατά, σπρώχνοντάς τον στον εξοντωτικό ανταγωνισμό, αλλά τον οδηγεί στον στίβο τής άθλησης για απόκτηση τής δύναμης, που απαιτεί η προσφορά και η θυσία, και τον καταξιώνει δίνοντάς του τη δυνατότητα να βιώσει την ταπεινότητα.

9. Η εφαρμογή τής διδασκαλίας αυτής, αν και φαντάζει ουτοπική, θα μπορούσε να συμβάλει στον τρόπο λειτουργίας και αξιοποίησης τής διεπιστημονικής σκέψης προκειμένου η Παιδεία, που προσφέρεται σύμφωνα μ' αυτή, να παρέχεται όχι προς επιδίωξη μελλοντικής ατομικής διάκρισης εκ μέρους τού «εκπαιδευόμενου», αλλά προς επίλυση των πολυσύνθετων προβλημάτων που δημιουργούνται σήμερα στον άνθρωπο.

10. Αγαπητοί χριστιανοί, αρχής και για διαφόρους λόγους, προβληματίζομαι- εάν θα έπρεπε να κλείσω, συμπερασματικά, την ομιλία μου, αναφερόμενος στη χρήση τής μετάνοιας ως μόνης δυνατότητας εξόδου τής χώρας μας από το σημερινό αδιέξοδο. Όμως -πριν από δύο ακριβώς εβδομάδες [**σημ: προ επταετίας**]- ο προβληματισμός μου διασκεδάστηκε, γιατί στο άρθρο ενός πολιτικού διάβασα τα εξής:

«Σήμερα απουσιάζουν οι εμπνευσμένες πολιτικές πρωτοβουλίες που θα κάλυπταν το έλλειμμα δικαιοσύνης και εμπιστοσύνης και θα προκαλούσαν στην κοινωνία την τραγική συναίσθηση μιας κοινής μοίρας. Η ύστατη **έμπρακτη μετάνοια** και αυτοκριτική των «ενόχων» και «συνενόχων» τού πολιτικού συστήματος θα είναι η ειλικρινής και χειροπιαστή συνεννόηση των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, σε μια ελάχιστη αναγκαία βάση, για να αποτραπούν τουλάχιστον τα χειρότερα. Διαφορετικά θα επικρατήσουν οι τάσεις καταστροφής και αυτοκαταστροφής.» [τίτλος άρθρου: Συνεννόηση: η έμπρακτη μετάνοια].

Δεν ξέρω αν είναι χριστιανός ο αρθρογράφος και θεωρώ ότι η πρότασή του είναι ο λόγος που μας έδωσε και θα μας έδινε και πάλι ο Χριστός, αν παρακαλούσαμε τον

Θεό να μας φωτίσει.

Καλό υπόλοιπο τής Τεσσαρακοστής για να φθάσουμε (ως «κατακαμπτόμενοι υπό πταισμάτων πολλών») έτοιμοι («εν μετανοία και εξομολογήσει», ικετεύοντας τον μεν Κύριο με το: «*Ναι, Κύριε Βασιλεύ, δώρησαί μοι τού οράν τα εμά πταίσματα την δε υπεραγία Θεοτόκο με το: άλλην γάρ ουκ έχομεν αμαρτωλοί προς Θεόν, εν κινδύνους και θλίψεσιν, αεί μεσιτείαν*») στην Ανάσταση, στο Πάσχα και στην Πεντηκοστή, προς τις οποίες οι ποιμένες τής εκκλησίας μας, δια τής λειτουργικής και μυστηριακής ζωής, θα μας οδηγήσουν. ΑΜΗΝ.»